

Світлана Нижнікова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: s.v.nyzhnikova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2064-6867>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/IXD-6337-2023>

Сфери уразливості українок в умовах вимушеної міграції в Німеччину

Анотація. Після початку повномасштабного нападу РФ на Україну мільйони українців евакуювалися до різних держав Європи з метою врятуватися від воєнних дій на теренах нашої країни. Відповідно до звіту ООН близько 87% українських біженців — це саме жінки й діти, тому **метою статті** є визначення саме жіночих сфер уразливості в умовах вимушеної міграції до Німеччини. **Методологічною основою** стали записані 75 інтерв'ю з українськими біженками у Німеччині у межах проєкту «Про що неможливо говорити? Життєві історії та перспективи українських військових біженок у Німеччині», а також методи спостереження, самоаналізу, рефлексії та власний практичний досвід спілкування з українками в Німеччині. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше в історіографії ставиться питання дослідження досвіду вимушених українських мігрантів з гендерної точки зору. **Висновками** дослідження є виділення низки проблематичніших сфер для українських жінок, які вимушено опинилися у Німеччині. Перша проблема, з якою вони зустрілися, це нестача державних ресурсів для контролю процесу розподілу житла, що призвело до росту індивідуальних ініціатив з метою надання допомоги українським біженкам, що однак провокувало можливість сексуального насилля та професійної експлуатації. Проте великою перевагою для українських біженців у Німеччині стала фінансова допомога, що зменшила ризики цих явищ у майбутньому. Як показало дослідження інтеграція у німецьке суспільство є найскладнішою для самотніх жінок з дітьми дошкільного віку через відсутність звичної мережі підтримки та догляду за дитиною. Проте поступово відбувалося вибудовування нових соціальних зв'язків, які полегшували процес адаптації до нового життя. Значним випробуванням для багатьох біженок виявилось розділення сімей, що безумовно впливало на їх психоемоційний стан. Крім того, однією з проблем вимушено переміщених українок є саме наявність психологічних травм, спричинених початком війни та процесом евакуації. Практичне значення досягнутих результатів полягає у можливості розробки рекомендацій шляхів інтеграції українських біженок у німецьке суспільство з урахуванням виділених нами сфер уразливості.

Ключові слова: вимушена міграція, Німеччина, російсько-українська війна, сфери уразливості, травма, українські біженки.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 р. сотні тисяч українців почали рухатися на захід країни в сторону кордонів з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією та Молдовою, намагаючись врятуватися від війни. Мільйони українців залишили свої домівки та велике їх число опинилося закордоном. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну призвело до найбільшої міграційної кризи в сучасному світі. За оцінкою Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців (УВКБ ООН) станом на 07 березня 2023 р. близько 8,1 млн українців було зареєстровано в Європі. Більшість біженців знайшли тимчасовий притулок у Польщі. За даними Порталу оперативних даних УВКБ ООН на 31.01.2023 р. в Німеччині було зареєстровано 1 055 323 особи з України, які втекли від війни (Operational Data Portal). Згідно з регіональним звітом ООН у вересні 2022 р., близько 87% українських біженців — це саме жінки й діти (Lives on Hold, 2022), які в умовах вимушеної міграції зіткнулися з низкою проблем в різних сферах. Наше дослідження адаптації українських біженок до нового суспільства в умовах вимушеної міграції дозволить виділити та проаналізувати проблемні моменти цього процесу саме для жінок та розробити рекомендації для поліпшення умов їхньої інтеграції у німецький соціум на майбутнє.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Тема уразливості жінок і дівчат під час вимушеної міграції та інтеграції у нове суспільство є відносно новою для зарубіжної історіографії, але вже активно досліджується науковцями різних галузей останні два десятиліття у зв'язку з хвилями мігрантів у Європі. У сучасній зарубіжній історіографії можна зустріти різні напрямки дослідження цієї теми: аналіз травматичного досвіду та посттравматичного стресового розладу у біженців загалом і, жінок зокрема (L. Cortina, S. Kubiak, 2006; J. Lindert, O. S. von Ehrenstein, S. Priebe, E. Brähler, 2009; J. Reavell, Q. Fazil, 2016; T. Koch, A. Liedl,

T. Ehring, 2020; Y. Nesterko, D. Jäckle, M. Friedrich, H. Glaesmer, 2020; M. Vallejo-Martín, A. Sánchez Sancha, J. M. Canto, 2021), плив травми, психологічних розладів на процес інтеграції жінок у нове суспільство (M. Schmidt, N. Kravic, U. Ehlert, 2008; W. Renner, I. Salem 2009; S. Guruge, B. Roche, C. Catallo, 2012; K. Davaki, 2021), проблеми, з якими зустрічаються саме жінки в умовах вимушеної міграції та адаптації (U. Krause, 2014; B. Rohwerder, 2016; M. Hersh, K. Obser, 2016; G. Wolfensohn, 2016; J. Birchall, 2016) тощо. Війна на сході України, яка розпочалася у 2014 р., спричинила хвилю внутрішнього переміщення українців. Науковці розпочали дослідження впливу цього процесу на життєві проекти жінок та чоловіків, оскільки переміщення по-різному впливає на них (B. Roberts, N. Makhashvili, J. Javakhishvili, E. Richardson, 2017; I. Kuznetsova, O. Mikheieva, V. Mykhnenko, R. Dragneva, G. Gulyieva, 2018; I. Kuznetsova, O. Mikheieva, 2019; O. Уварова, М. Ясеновська, 2020а; O. Уварова, М. Ясеновська, 2020b; O. Попова, 2020). Повномасштабне вторгнення РФ на терени України викликало також зацікавлення дослідниками теми переміщення, вимушеної міграції та інтеграції у нове суспільство, що сприяло появі поодиноких розвідок протягом останнього року (O. Креденцер, Л. Карамушка, Ф. Вальдшмідт, С. Клімов, 2022; А. Гурт, Я. Василькевич, 2022; O. Креденцер, 2023; O. Дудчак, 2023). Проте, безумовно, це нова малодосліджена тема для української історіографії, спричинена масовою міграцією українців у Європу через воєнні дії в Україні.

Мета статті полягає у дослідженні суто жіночих проблемних сфер інтеграції у німецьке суспільство, з яким зустрічаються українські біженки в Німеччині. Методологічною основою нашого дослідження є записані інтерв'ю з українськими біженками у Німеччині у межах проекту «Про що неможливо говорити? Життєві історії та перспективи українських військових біженок у Німеччині», профінансованого Гостьовою дослідницькою програмою для українських вчених-біженців від Фонду Volkswagen. Проект тривав протягом травня 2022–травня 2023 рр. і в результаті було записано та транскрибовано 75 аудіо-/відеоінтерв'ю з українськими втікачами від війни, а саме – жінками, оскільки вони є домінуючою групою серед українських вимушених мігрантів, а також 25 аудіоінтерв'ю з українськими жінками-військовими. Для проведення дослідження нами була розроблена спеціальна анкета, яка складалася з чотирьох основних змістових блоків. Перший блок містив запитання, які стосувалися біографії респонденток та життя до 24.02.2022 р. Другий блок був присвячений питанням початку війни, психологічно-емоційному стану, облаштуванню побуту в Україні під час війни, факторам, які вплинули на прийняття рішення про евакуацію. Третій блок запитань стосувався шляху евакуації та волонтерській допомозі. Четвертий блок містив запитання про життя в Німеччині. Усі розроблені питання обговорювалися заздалегідь з психологами Університету Лейпцигу, щоб уникнути повторного травмування респонденток. В інтерв'ю брали участь тільки повнолітні жінки з різних регіонів України, які обрали Німеччину як країну тимчасового прихистку і знаходилися тут принаймні декілька тижнів, чиї основні життєві потреби були вже задоволені. У проєкті брали участь лише ті оповідачі, які були впевнені, що можуть поділитися своїм досвідом. Інтерв'ю записувалися мовою, яку обирала опитувана (російською або українською). Окрім того, для інтерпретації, узагальнення та якісного аналізу даних нами були використані методи спостереження, самоаналізу та рефлексії, а також власний практичний досвід спілкування з українками в Німеччині.

Виклад основного матеріалу. Як показали перші місяці війни центральних державних ресурсів було недостатньо для забезпечення належної логістики, житлового забезпечення та захисту біженців, які прибували з України. Як наслідок багатьом українським втікачам від війни було надано перший захист за участі спонтанних ініціатив представників громадськості, які діяли як окремі особи або як організовані платформи. Таке швидке реагування німецького населення, з одного боку, було значною допомогою для влаштування українців, а з іншого боку, становило загрозу сексуальної та професійної експлуатації жінок, а також торгівлі жінками та дітьми, про що вказували занепокоєння наші оповідачки: *«Просто опять же, мне как женщине нужно было очень осторожно подходить к этому вопросу, вопросу поиска жилья, у кого можно остановиться вообще в незнакомой стране, без знания языка... я сіжу і лістаю Telegram, пью кофе, и мне написал немец, Штефан, что он с девушкой могут меня принять к себе. Сразу скинул мне все фото паспорта, все контакты, все там: Instagram, і тому подобное, і я подумала, что это выглядит очень даже безопасно, очень даже неплохо. Я согласилась, они спросили, откуда меня забрали. Я сказала, что с вокзала, пожалуйста. Они приехали, забрали меня, і ми вместе с ними уехали к ним домой... і я знаю случаи, когда женщины, например, заселялись в квартиру к мужчине. Мужчина потом что-то от них требовал. Домогался. І тому подобное. То есть мне вначале было трудно»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Юліанною, 1996 р. н.).

«Поначалу помогали вот эти знакомые, которые нас сюда звали, они нам дали жилье. Два месяца бесплатно мы жили в этой квартире, но потом произошла не очень приятная ситуация, я устроилась к ним на работу посудомойкой в ресторан...Я не хочу считать чужие деньги, но в

.....
какой-то момент просто я понимала, что мной пользуются, как рабочей силой. Мне не платят деньги, хотя я работаю, тяжело работаю» (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Олесею, 1997 р. н.).

Систематичний огляд сексуального насильства щодо біженців та внутрішньо переміщених осіб свідчить про те, що приблизно кожна п'ята жінка, яка зазнала вимушеного переміщення, зазнає сексуального насильства (Уварова, 2020, с. 20). Дослідження, проведені в Сирії, Іраку, Йорданії, Лівані та Туреччині, показують, що переміщені жінки та дівчата відчують, що одним із найбільших викликів, з яким вони стикаються, є «щоденна реальність сексуальної експлуатації та домагань», яка змушує їх відчувати постійний страх і виснаження (Rohwerder, 2016). Дослідження Жіночої комісії у справах біженців у Німеччині й Швеції у 2015 р. виявили, що масштаб і швидкість міграції призвели до короткострокових рішень, які не вирішували, а в деяких випадках збільшили ризики насильства, яких зазнають жінки та дівчата на маршруті міграції. Крім того, в центрах розміщення шукачів притулку велике число жінок не мають окремого житлового приміщення або вбиральні, що підвищує їхню уразливість до зґвалтувань, нападів. Також надходили повідомлення про сексуальне та гендерне насильство, яке було вчинено персоналом центрів розміщення, включаючи охоронців або волонтерів (Hersh, Obser, 2016).

Наше дослідження показало, що загроза сексуального насилля для українських біженок не мала великого масштабу та не загрожувала щоденній безпеці. Оповідачки в своїх розповідях зазвичай не фіксували ці аспекти уразливості, що може свідчити про неактуальність цього фактору для них. На нашу думку, це можна пояснити тим, що більшість українських біженців складали жінки через заборону виїзду з країни чоловікам призовного віку, а тому у центрах тимчасового розміщення вони знаходилися переважно в оточенні жінок, дітей та чоловіків похилого віку. Крім того, значне число українських втікачів від війни отримало дуже швидко особисте так зване соціальне житло. Наявність державної соціальної допомоги унеможливлювало сексуальну експлуатацію заради матеріального забезпечення біженок. Проте нами були зафіксовані поодинокі випадки домагань, які трапилися на шляху міграції до Німеччини у сусідніх країнах: *«...он починає приставать, починає лезть, обніматься, руку ложить на колено, лезть целоваться. I это за рулем, i это в машине, когда мы только одни. I когда мы уже уехали из Земберовци, моя машина далеко, я словами питаюсь передать с переводчиком либо так, как могу объяснить, i с переводчиком, в том числе, что нет, мы уезжаем от войны, мы сюда не ездим массово, чтобы искать себе мужей. Мы уезжаем от опасности, от ракет, от атак, i для меня было это очень страшно...»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Ланою, 1986 р. н.)

Центральним елементом для успішної та стійкої інтеграції біженців на європейський ринок праці є знання німецької мови. Низка досліджень підтвердила, що незнання мови країни, в якій опинилась людина, значно впливає не тільки на процес адаптації, а й на загальний психічний стан людини, у неї виникає стурбованість стосовно майбутнього, тривога через неможливість жити повноцінним життям, фрустрації щодо власної обмеженості тощо (Креденцер, 2023, с. 48). Тому німецький уряд приділяє велику роль саме мовній політиці при інтеграції мігрантів у життя країни. З метою сприяння економічній та соціальній інтеграції українських біженців німецький уряд зобов'язав їх відвідувати інтеграційні курси, які є однією з найголовніших складових адаптації. Крім того, полегшення доступу до ринку праці традиційно є центральним напрямком політики інтеграції Німеччини, а також має вирішальне значення, враховуючи обмежені фінансові ресурси шукачів притулку. Для того, щоб прискорити інтеграцію українців у німецьке суспільство саме через працевлаштування всі українські втікачі від війни не пенсійного віку з 1 червня 2022 р. почали отримувати фінансову допомогу не на основі закону про забезпечення шукачів притулку, а через соціальний кодекс. Відтоді українці мають право на базове забезпечення від центру зайнятості (Jobcenter), тобто на фінансову допомогу з безробіття. Українським біженцям надається можливість підтвердити свій диплом, пройти курси підвищення кваліфікації, вони мають доступ до установ, громадських благ, державних і приватних товарів і послуг (житла, шкільного навчання).

Наявність соціального захисту в умовах вимушеної міграції є дуже важливим фактором в інтеграційному процесі українців, оскільки маючи ресурси для задоволення базових потреб, вони можуть поступово вивчити німецьку мову та знайти за допомогою центра зайнятості відповідну роботу. Слова нашої оповідачки підкреслюють успішність цієї стратегії інтеграційної політики Німеччини: *«Тебе дают возможность адаптироваться, успокоиться, набраться сил i потом уже от тебя что-то хотят, собственно говоря, а не с первого дня тебе нужно бежать искать любую работу, чтобы тебе вообще на кусок хлеба деньги били»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Галиною, 1982 р. н.).

Однак доступ до інтеграційних курсів та роботи в Німеччині є особливо складним для жінок, які виїхали з України з маленькими дітьми, оскільки, крім мовних труднощів є тягар

батьківських обов'язків. Водночас українські біженки мусять вирішувати додаткові завдання, пов'язані з бюрократією, станом здоров'я тощо. Одна з оповідачок розповіла про важкість оформлення всіх документів для отримання соціальної допомоги саме через складність вистояти черги з маленькими дітьми, крім того, один з її дітей має аутизм, що ускладнювало цей процес: *«Но для меня, так как эти очереди действительно долги́е, дли́ннее, и с ребенком, который кричит, что-то хочет от меня, я очень переживаю, что людей это напрягает. И для меня это был ад. Вот эти все оформления»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Ксенією, 1990 р. н.).

У довоєнні часи українські жінки були інтегрованими в місцеву систему дитячих садків, шкіл або ж відбувалося залучення традиційних неформальних мереж у вигляді бабусь або інших родичів, які доглядали за дитиною. У ситуації переміщення і вимушеного самотнього материнства українським біженкам часто не вдається цілком інтегруватися у місцеві заклади догляду за дітьми через брак вільних місць, крім того, відбувається розривом соціальних зв'язків (Дудчак, 2023). Відзначимо, що пропонуючи українським біженкам відповісти на питання інтерв'ю, велике число людей відмовило саме через відсутність можливості залишити з ким-небудь дитину дошкільного віку.

Однією зі стратегій, яку обрали українські біженки з дітьми, особливо з дітьми дошкільного віку — це втеча від війни спільно з друзями та родичами, щоб перенести за кордон фрагменти наявних мереж підтримки. Вони часто поселяються разом або поряд і більш чи менш активно долучаються до домашньої й доглядової праці, підтримуючи жінок, які вимушено стали самотніми матерями. Таке перенесення мереж підтримки й необхідні для цього кроки є відносно спланованими (хоча рішення нерідко приймаються в умовах надзвичайної ситуації) і відтворюють звичні моделі догляду (Дудчак, 2023). Як приклад Лариса приїхала до Німеччини саме з метою допомоги своїй дочці, яка евакуювалася раніше і опинилася сама з двома дітьми в чужій країні: *«Он (чоловік – С.Н.), конечно, играл на моем слабом месте, на том, что дочке нужно помочь, что начались курсы, новое место, квартира абсолютно пустая, как все здесь, что дети пережили такое, им нужно помочь. Так я здесь бистренько и оказалась»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Ларисою, 1960 р. н.).

У багатьох випадках перенесення мережі за кордон неможливе, і жінкам доводиться виплітати ці мережі з нуля. Біженки знайомляться в таборах і гуртожитках, де їх розмістили; у довгих чергах на оформлення документів та соціальних виплат; на дитячих майданчиках; під час різноманітних заходів, у соціальних мережах і чатах. Ці локації стають вузлами, які сприяють розпізнаванню спільних досвідів, уможливлуючи, прискорюючи та спрощуючи появу зв'язків, на основі яких може постати доглядова взаємодопомога (Дудчак, 2023) або ж просто вибудова нових соціальних зв'язків: *«Очень много здесь, во-первых, девчонок с детками тоже без мужей, ребенок мой ходит в школу, и его одноклассники ходят в школу, и очень мы хорошо друг друга выручаем, в плане, забрать, отвезти, подстраховать, у кого-то термин, там кто-то забрал этого ребенка, кто-то забрал моего, потом я забрала чего-то. Очень помогают в этом вопросе»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Катериною, 1993 р. н.).

Інколи ця нова мережа взаємодопомоги формується вже з представників приймаючої сторони: *«У меня очень хорошие соседи, которые живут надо мною. Им лет по 70, семейной паре, они мне очень помогают...и когда у меня недавно у ребенка, проснулся весь посипанный от аллергии, и это было воскресенье, аптеки не работают, я не знала, что сделать. Я написала своей соседке, есть ли у нее что-то от аллергии. На что она спросила, что случилось. В итоге она говорит, я сейчас отвезу в клинику, то есть у меня есть помощь в плане, если что-то страхи, если температура у детей высокая, что делать. То есть у меня есть помощники, который меня сразу повезет, спасет»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Ксенією, 1990 р. н.).

Соціальна взаємодія та інтеграція можуть давати надзвичайно багато сил і впевненості жінкам, які починають жити з нуля. Ми можемо констатувати, що наявність особистих контактів, неформального спілкування дає українським біженцям передусім емоційну підтримку, що сприяє кращій адаптації: *«Конечно мы подружались с некоторыми посетителями. У нас группа именно из Украины, в основном девчонки, женщины молодые, в основном с детьми, но не только молодые – разное. У всех интересные судьбы свои разные, из разных городов Украины, собрались и дружим. Мы ездим на экскурсии, по городу прогулки, обмениваемся информацией, что очень важно: кто-то, где-то, чего-то услышал. Можно туда в организацию, там регистрироваться, там ты можешь, там не можешь быстро провести свои документы оформить. И мы друг другу помогаем, ходим в гости — это очень здорово»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Тетяною, 1977 р. н.).

Вимушену міграцію завжди супроводжує таке явище як травма. Як відомо, походження слова травма пов'язане з раною, розривом або досвідом, який окреслює період до і після. Травма виникає, коли зовнішні події порушують здатність обробляти і керувати ними, що призводить до глибоких почуттів безсилля (Davaki, 2021). Більшість осіб, переміщених через конфлікт, страждають від надзвичайно високого рівня проблем із психічним здоров'ям, які

пов'язані з травмами, в тому числі посттравматичними стресовими розладами (ПТСР), тривожними та психічними розладами, депресією тощо. Всесвітня організація охорони здоров'я відзначила, що з 50 млн людей, переміщених через конфлікти по всьому світу, понад половини страждає на проблеми з психічним здоров'ям, переважна більшість з яких є ситуативними (а не хронічними) психіатричними захворюваннями, які навряд чи просто зникнуть після переселення (World, 2012). Попередні дослідження жінок-біженок у Європі показали, що велике їх число страждало від психосоціального стресу та травми внаслідок того, що вони пережили в країні походження та під час втечі (Wolfensohn, 2016). Розвідки, присвячені інтеграції біженців у Великій Британії, показали, що «жінки-біженці мають гірший стан емоційного та фізичного здоров'я, ніж їхні колеги-чоловіки» (Birchall, 2016).

У дослідженні, яке було опубліковано у 2019 р., зроблено висновок про те, що в Україні внутрішнє переміщення більшим чином впливає на психічне здоров'я саме жінок, ніж чоловіків (Kuznetsova, Mikheieva, 2019). Що є цілком логічним, адже з урахуванням традиційних ґендерних ролей та нестандартності практики звернення по допомогу у сфері охорони психічного здоров'я, часто очікується, що саме жінки забезпечуватимуть емоційний комфорт членів родини. Через недостатню допомогу у ситуаціях вимушеного переміщення жінки часто нехтують власним здоров'ям, віддаючи перевагу турботі про здоров'я і благополуччя дітей, партнерів та батьків, хоча самі проходять через вкрай травматичні події (Оперативний, 2022). Таким чином, ще однією сферою уразливості для жінок є їх психологічний стан.

Наше дослідження підтвердило наявність у багатьох українських біженок поодиноких або цілого комплексу симптомів глибокого стресу, який негативно впливає на їх психоемоційний стан. Однією із найпоширеніших зафіксованих проблем є розлад сну: *«Я практично не спала, то єсть мене не помогали нікакіє ні таблеткі, ні успокоительные, нічого»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Марією, 1982 р. н.). *«Тому що з тих пір, і до цих пір, я сплю, але я не сплю так як я спала колись. Засипаю я добре, а десь четверта – п'ята година, я вже не сплю, а дримаю, від любого шороху, від любого смс, я прокидаюсь»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю зі Світланою, 1982 р. н.). Психічний стан деяких оповідачок погіршувався через додаткові обставини, наприклад, Анна евакуювалася на останньому місяці вагітності, а в перші дні життя в Німеччині народила другу дитину. Вона була сама з двома дітьми в чужій країні, без знання мови, з розумінням, що її звичний світ зруйновано: *«В плане, наверное, психологическом, да, конечно, сложно, когда все твои друзья, весь твой привычный мир разрушен»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Анною, 1984 р. н.). У певний момент вона зрозуміла, що не може самотійно подолати свої психологічні проблеми і звернулася до психологів, які допомогли їй пережити цей важкий період її життя: *«Психологическое состояние было тяжелым и после родов еще добавилась послеродовая депрессия, гормональные какие-то изменения и началась действительно депрессия первый месяц, потому что слезы текли просто так, их невозможно было остановить, и даже без повода. Даже просто я могла идти общаться с дочерью на улице, выгуливая ребенка, и слезы просто шли рекой или стоило кому-то спросить из новых знакомых, как у тебя дела и начинались слезы, и невозможно было остановиться. И не хотелось ни с кем встретиться, общаться. Приходили немцы, которые нам помогали. Я не могла выйти, потому что я понимала, что я просто буду плакать, как идиотка. Мне помогло выйти из состояния то, что пришло осознание, что у меня проблема»* (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю з Анною, 1984 р. н.).

Відзначимо, що Анна не єдина серед наших оповідачок, хто звертався до професійної допомоги психологів, інші жінки також згадували, що консультувалися з українськими психологами онлайн або ж з німецькими спеціалістами. Можна зробити припущення, що українських біженок, які отримали спеціальну професійну допомогу психологів достатнє число, оскільки складний емоційний стан та проблеми з психічним здоров'ям, наявність травми присутні у багатьох вимушених мігрантів. Безумовно, психологічний стан мігранта є важливою складовою успішної інтеграції в нове суспільство, оскільки психічне здоров'я тісно пов'язане з фізичним здоров'ям, а також здатністю біженців вивчати нову мову, утримувати себе матеріально та розвивати професійні навички.

Ще один аспект, на який хочемо звернути увагу – це те, як міграція змінює традиційні ґендерні ролі. Оскільки в Україні діє заборона на перетин кордону чоловіків від 18 до 60 років, більшість жінок виїжджають самотійно або з дітьми. Це може призвести до більшої економічної чи соціальної автономії для жінок, а також надає можливості кинути виклик традиційним чи обмежувачим ґендерним ролям. Жінки-мігранти – як із сім'єю, так і без неї – можуть взяти на себе нові ролі працівниць та очільниць домогосподарств – ролі, які могли бути обмежені на батьківщині. Крім того, сини, які залишили домінуючі патріархальні сім'ї та довгий час знаходилися в німецькому суспільстві, можуть привезти додому після повернення нове сприйняття ґендерних ролей. Таким чином, війна та міграція може значно вплинути на ролі та відносини всередині українських сімей.

Проте з іншого боку, розділення сімей є ще одним випробуванням для жінок в умовах вимушеної міграції: «Полное неприятие ситуации. Я не в том месте, где я хочу быть, я без мужа, мне очень тяжело без мужа, наша дочь без папы и это тоже очень сложно» (Акп «НІУЖБВН» МІЛ, Інтерв'ю зі Світланою, 1982 р. н.). Не всі жінки були готові так надовго розлучатися з чоловіками і бути наодинці з дітьми, тому певна їх частка вже повернулися в Україну, не дивлячись на продовження активної фази воєнних дій.

Висновки. Таким чином, дослідження показало наявність низки уразливих сфер саме для українських біженок, що мають тимчасовий прихисток у Німеччині. Одна з проблем, з якою зіткнулися жінки в перші тижні після евакуації – це загроза сексуального насилля та професійної експлуатації, тому що державних ресурсів не вистачало для регулювання допомоги біженкам у наданні житла. Проте можливість отримання фінансової допомоги українцями, що рятуються від війни, зменшили та майже унеможливили у подальшому ризики експлуатації жінок з метою накопичення коштів для забезпечення себе та своєї родини. Наступною сферою уразливості для українських жінок у Німеччині стала важкість влаштування дитини до місцевого дитячого садочку, відірваність від звичної традиційної неформальної мережі догляду за дітьми, що значно ускладнює процес вивчення німецької мови, пошуку роботи та інтеграції до нового суспільства. Значною проблемою, яка супроводжує практично всіх вимушених мігрантів, є наявність психологічних травм та погіршення психоемоційного стану. Як показала низка попередніх досліджень, жінки більше страждають від вимушеного переселення з психологічної точки зору. Для українських біженок цю ситуацію ще більше погіршує розділення з партнером, сім'єю, що є не менш важким випробуванням, ніж сама вимушена міграція. Перспективи подальших досліджень полягають у аналізі самого процесу інтеграції українок у Німеччині та розробці рекомендацій підтримки українських біженок в Німеччині, з урахуванням отриманих результатів дослідження.

Подяка. Авторка статті щиро вдячна всім учасникам редакційної колегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для авторства та публікації цієї статті, однак отримала фінансову підтримку для проведення дослідження у межах Гостьової дослідницької програми для українських вчених-біженців від Фонду Volkswagen.

Джерела та література

Birchall, J. (2016). *Gender, Age and Migration: An extended briefing*. Режим доступу: <http://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/123456789/10410/Gender%20Age%20and%20Migration%20Extended%20Briefing.pdf?sequence=1>

Cortina, L., Kubiak, S. (2006). Gender and posttraumatic stress: Sexual violence as an explanation for women's increased risk. *Journal of Abnormal Psychology*, 115(4), 753–759. Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.1037/0021-843X.115.4.753>.

https://www.researchgate.net/publication/6696161_Gender_and_posttraumatic_stress_Sexual_violence_as_an_explanation_for_women's_increased_risk#fullTextFileContent

Davaki, K. (2021). *The traumas endured by refugee women and their consequences for integration and participation in the EU host country*. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/351638462_The_traumas_endured_by_refugee_women_and_their_consequences_for_integration_and_participation_in_the_EU_host_country

Guruge, S., Roche, B., Catallo, C. (2012). Violence against women: An exploration of the physical and mental health trends among immigrant and refugee women in Canada. *Nursing Research and Practice*, 7. <https://doi.org/10.1155/2012/434592> Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/225287860_Violence_against_Women_An_Exploration_of_the_Physical_and_Mental_Health_Trends_among_Immigrant_and_Refugee_Women_in_Canada#fullTextFileContent

Hersh, M., Obser, K. (2016). *Falling Through the Cracks: Refugee Women and Girls in Germany and Sweden*. Режим доступу: <https://www.refworld.org/docid/56ef98954.html>

Koch, T., Liedl, A., Ehring, T. (2020). Emotion regulation as a transdiagnostic factor in Afghan refugees. *Psychological Trauma Theory Research Practice and Policy*, 12(3), 235–243. <https://doi.org/10.1037/tra0000489>

Krause, U. (2014). Analysis of empowerment of refugee women in camps and settlements. *Journal of International Displacement*, 4(1), 28–52. Режим доступу: <https://journalofinternationaldisplacement.org/index.php/JID/article/view/44/41>

Kuznetsova, I., Mikheieva, O. (2019). *The Mental Health of Internally Displaced People and the General Population in Ukraine*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2585564> Режим доступу: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/mental_health_of_idps_and_general_population_in_ukraine.pdf

- Kuznetsova, I., Mikheieva, O., Mykhnenko, V., Dragneva, R., Gulyieva, G. (2018). *The social consequences of population displacement in Ukraine: the risks of marginalization and social exclusion*. The University of Birmingham. <http://doi.org/10.5281/zenodo.1217838> Режим доступу: https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:79275e24-d26b-46e9-a970-710638b2f814/download_file?file_format=application%2Fpdf&safe_filename=Policy_brief_IDPs_Eng.pd&type_of_work=Working+paper
- Lindert, J., von Ehrenstein, O.S., Priebe, S., Brähler, E. (2009). Depression and anxiety in labor migrants and refugees—a systematic review and meta-analysis. *Social Science & Medicine*, 69, 246–257. Режим доступу: https://www.academia.edu/6867944/Depression_and_anxiety_in_labor_migrants_and_refugees_A_systematic_review_and_meta_analysis
- Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees from Ukraine*. Regional intentions report. № 2. September 2022. Режим доступу: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/95767>
- Nesterko, Y., Jäckle, D., Friedrich, M., Glaesmer, H. (2020). Health care needs among recently arrived refugees in Germany: A cross-sectional, epidemiological study. *International Journal of Public Health*, 65, 811–821. Режим доступу: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00038-020-01408-0>
- Operational Data Portal. Ukraine Refugee situation*. Режим доступу: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
- Reavell, J., Fazil, Q. (2016). The epidemiology of PTSD and depression in refugee minors who have resettled in developed countries. *Journal of Mental Health*, 26(1), 1–10. <https://doi.org/10.1080/09638237.2016.1222065>
- Renner, W., Salem I. (2009). Post-traumatic stress in asylum seekers and refugees from Chechnya, Afghanistan, and West Africa: Gender differences in symptomatology and coping. *International Journal of Social Psychiatry*, 55(2), 99–108. <https://doi.org/10.1177/0020764008092341>
- Roberts, B., Makhashvili, N., Javakhishvili, J., Richardson, E. (2017). Mental health care utilisation among internally displaced persons in Ukraine: results from a nation-wide survey. *Epidemiology and psychiatric sciences*, 28(1), 1–12. <https://doi.org/10.1017/S2045796017000385>
- Rohwerder, B. (2016). *Women and girls in forced and protracted displacement (GSDRC Helpdesk Research Report 1364)*. Birmingham, UK: GSDRC, University of Birmingham. Режим доступу: <https://gsdrc.org/wp-content/uploads/2016/06/HDQ1364.pdf>
- Schmidt, M., Kravic, N., Ehler, U. (2008). Adjustment to trauma exposure in refugee, displaced, and non-displaced Bosnian women. *Archives of Women's Mental Health*, 11(4), 269–276. <https://doi.org/10.1007/s00737-008-0018-5>
- Vallejo-Martin, M., Sánchez Sancha, A., Canto, J.M. (2021). Refugee Women with a History of Trauma: Gender Vulnerability in Relation to Post-Traumatic Stress Disorder. *International Journal of Environmental. Research and Public Health*, 18(9). <https://doi.org/10.3390/ijerph18094806> Режим доступу: <https://www.mdpi.com/1660-4601/18/9/4806>
- Wolfensohn, G. (2016). *Gender assessment of the refugee and migration crisis in Serbia and FYR Macedonia*. UN Women. Режим доступу: <http://www2.unwomen.org/~media/field%20office%20eca/attachments/publications/country/serbia/gender%20assessment%20of%20the%20refugee%20and%20migration%20crisis%20in%20serbia.pdf?v=1&d=20160112T163308>
- World Health Organization: *Mental health of refugees, internally displaced persons and other populations affected by conflict*. Режим доступу: http://www.who.int/hac/techguidance/pht/mental_health_refugees/en/
- Акп «НІУЖБВН» МІЛ – Архівна колекція проекту «Невимовне. Історії українських жінок біженок від війни в Німеччині». Молдова-Інститут Лейпциг.
- Гурт, А. В., Василькевич, Я.З. (2022). Особливості соціально-психологічної адаптації вимушених українських переселенців у країнах ЄС. *Перспективи розвитку сучасної психології*, 11, 78–83
- Дудчак, О. (2023). *У єдності — сила: вимушене самотнє материнство та мережі доглядової підтримки українських біженок*. Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/u-yednosti-sila-vimushene-samotnye-materinstvo-ta-merezhi-doglyadovoyi-pidtrimki-ukrayinskih-bizhenok/>
- Креденцер, О. (2023). Емпіричне дослідження психологічних проблем українців, що перебувають в Німеччині у зв'язку з війною. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 1(28), 45–55. <https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.5> Режим доступу: <http://orgpsy-journal.in.ua/index.php/opep/article/view/379/314>
- Креденцер, О., Карамушка, Л., Вальдшмідт, Ф., Клімов, С. (2022). Концепція проекту «Соціально-психологічна підтримка українців в Німеччині». *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 3(27), 6–25. <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.1>

Оперативний гендерний аналіз ситуації в Україні: огляд вторинних даних 29 березня 2022 р.
 Режим доступу: https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2022-05/UNWomen_BRIEF_A4_2022_UKR-1.pdf

Попова, О. (2020). Чинники неефективності соціальної комунікації вимушених мігрантів у приймаючому суспільстві. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 44, 43–49. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2020-44-05>

Уварова, О., Ясеновська, М. (2020а). *Внутрішнє переміщення в Україні: урахування гендерного компонента в локальних політиках*. Харків, 48 с.

Уварова, О., Ясеновська, М. (2020б). *Гендерний вимір внутрішнього переміщення: світовий досвід і ситуація в Україні: методичне керівництво*. Харків, 74 с.

Svitlana V. Nyzhnikova

V. N. Karazin Kharkiv National University
 PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)

Areas of Vulnerability of Ukrainian Women in the Conditions of Forced Migration to Germany

Abstract. After the start of Russia's full-scale attack on Ukraine, millions of Ukrainians evacuated to different European countries to escape the hostilities in our country. According to a UN report, about 87% of Ukrainian refugees are women and children, so **the purpose of the article** is to identify women's areas of vulnerability in the context of forced migration to Germany. **The methodology of the research** is based on 75 interviews with Ukrainian refugees in Germany as part of the project "What is impossible to talk about? Life Stories and Perspectives of Ukrainian Women War Refugees in Germany", as well as methods of observation, self-analysis, reflection, and my own practical experience of communicating with Ukrainian women in Germany. **The scientific novelty of the work** consists of the fact that for the first time in historiography the issue of studying the experience of forced Ukrainian migrants from a gender perspective is raised. **Conclusions.** The main results of the study identify a few problematic areas for Ukrainian women who were forced to move to Germany. The first problem they faced was the lack of state resources to control the process of housing assignment, which led to the growth of individual initiatives to help Ukrainian refugees, but also provoked the possibility of sexual violence and professional exploitation. However, financial support has become a great benefit for Ukrainian refugees in Germany, reducing the risks of these phenomena in the future. Integration into German society is most difficult for single women with preschool children due to the lack of a familiar support network and childcare. However, they gradually built new social networks that facilitated the process of adapting to a new life. The separation of families was a significant challenge for many refugees, which affected their psycho-emotional well-being. In addition, one of the problems of forcibly displaced Ukrainian women is the presence of psychological trauma caused by the outbreak of war and the evacuation process. The practical value of the results obtained is the possibility of developing recommendations for ways to integrate Ukrainian refugees into German society, considering the spheres of vulnerability we have identified.

Key words: areas of vulnerability, forced migration, Germany, Russian-Ukrainian war, trauma, Ukrainian refugees.

References:

АКР «NIUZhBVN» MIL – Arkhivna kolektsiia proektu «Nevymovne. Istoriï ukrainskykh zhinok bizhenok vid viiny v Nimechchyni». Moldova-Institut Leiptysh – Archival collection of the project "Unspeakable. Stories of Ukrainian women refugees from the war in Germany". Moldova-Institute Leipzig.

Birchall, J. (2016). *Gender, Age and Migration: An extended briefing*. Retrieved from: <http://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/123456789/10410/Gender%20Age%20and%20Migration%20Extended%20Briefing.pdf?sequence=1> [in English].

Cortina, L., Kubiak, S. (2006). Gender and posttraumatic stress: Sexual violence as an explanation for women's increased risk. *Journal of Abnormal Psychology*, 115(4), 753–759. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.115.4.753> Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/6696161_Gender_and_posttraumatic_stress_Sexual_violence_as_an_explanation_for_women's_increased_risk#fullTextFileContent [in English].

Davaki, K. (2021). *The traumas endured by refugee women and their consequences for integration and participation in the EU host country*. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/351638462_The_traumas_endured_by_refugee_women_and_their_consequences_for_integration_and_participation_in_the_EU_host_country [in English].

- Dudchak, O. (2023). *U iednosti — syła: vymushene samotnie mat erylstvo ta merezhi dohliadovoi pidtrymky ukrains'kykh bizhenok* [There is strength in unity: forced single motherhood and care support networks of Ukrainian refugees]. Retrieved from: <https://commons.com.ua/uk/u-yednosti-sila-vimushene-samotnye-materinstvo-ta-merezhi-doglyadovoyi-pidtrimki-ukrayinskih-bizhenok/> [in Ukrainian].
- Gurt, A.V., Vasylykevych, Ya.Z. (2022). Osoblyvosti sotsialno-psykhologichnoi adaptatsii vymushenykh ukrainskykh pereselentsiv u krainakh YeS [Peculiarities of social and psychological adaptation of forced Ukrainian migrants in EU countries]. *Perspektyvy rozvytku suchasnoi psykhologii — Prospects for the development of modern psychology*, 11, 78–83. [in Ukrainian].
- Guruge, S., Roche, B., Catallo, C. (2012). Violence against women: An exploration of the physical and mental health trends among immigrant and refugee women in Canada. *Nursing Research and Practice*, 7. <https://doi.org/10.1155/2012/434592> Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/225287860_Violence_against_Women_An_Exploration_of_the_Physical_and_Mental_Health_Trends_among_Immigrant_and_Refugee_Women_in_Canada#fullTextFileContent [in English].
- Hersh, M., Obser, K. (2016). *Falling Through the Cracks: Refugee Women and Girls in Germany and Sweden*. Режим доступу: <https://www.refworld.org/docid/56ef98954.html> [in English].
- Koch, T., Liedl, A., Ehring, T. (2020). Emotion regulation as a transdiagnostic factor in Afghan refugees. *Psychological Trauma Theory Research Practice and Policy*, 12(3), 235–243. <https://doi.org/10.1037/tra0000489> [in English].
- Krause, U. (2014). Analysis of empowerment of refugee women in camps and settlements. *Journal of International Displacement*, 4(1), 28–52. Retrieved from: <https://journalofinternaldisplacement.org/index.php/JID/article/view/44/41> [in English].
- Kredentser, O., Karamushka, L., Val'dshmidt, F., Klimov, S. (2022). Kontsepsiia proiektu «Sotsial'no-psykholohichna pidtrymka ukraintsiv v Nimechchyni» [Concept of the project "Social and psychological support of Ukrainians in Germany"]. *Orhanizatsijna psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. — Organizational psychology. Economic psychology*, 3(27), 6–25. <https://doi.org/10.31108/2.2022.3.27.1> [in Ukrainian].
- Kredentser, O. (2023). Empirychne doslidzhennia psykholohichnykh problem ukraintsiv, scho perebuvali v Nimechchyni u zv'iazku z vijnoi u [Empirical study of psychological problems of Ukrainians living in Germany in connection with the war]. *Orhanizatsijna psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia — Organizational psychology. Economic psychology*, 1(28), 45–55. <https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.5> Retrieved from: <http://orgpsy-journal.in.ua/index.php/oep/article/view/379/314> [in Ukrainian].
- Kuznetsova, I., Mikheieva, O. (2019). *The Mental Health of Internally Displaced People and the General Population in Ukraine*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.2585564> Retrieved from: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/mental_health_of_idps_and_general_population_in_ukraine.pdf [in English].
- Kuznetsova, I., Mikheieva, O., Mykhnenko, V., Dragneva, R., Gulyieva, G. (2018). *The social consequences of population displacement in Ukraine: the risks of marginalization and social exclusion*. The University of Birmingham. <http://doi.org/10.5281/zenodo.1217838> Retrieved from: https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:79275e24-d26b-46e9-a970-710638b2f814/download_file?file_format=application%2Fpdf&safe_filename=Policy_brief_IDPs_Eng.pdf&type_of_work=Working+paper [in English].
- Lindert, J., von Ehrenstein, O.S., Priebe, S., Brähler, E. (2009). Depression and anxiety in labor migrants and refugees—a systematic review and meta-analysis. *Social Science & Medicine*, 69, 246–257. Retrieved from: https://www.academia.edu/6867944/Depression_and_anxiety_in_labor_migrants_and_refugees_A_systematic_review_and_meta_analysis [in English].
- Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees from Ukraine*. Regional intentions report. № 2. September 2022. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/95767> [in English].
- Nesterko, Y., Jäckle, D., Friedrich, M., Glaesmer, H. (2020). Health care needs among recently arrived refugees in Germany: A cross-sectional, epidemiological study. *International Journal of Public Health*, 65, 811–821. Retrieved from: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00038-020-01408-0> [in English].
- Operational Data Portal. Ukraine Refugee situation*. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> [in English].
- Operativnyi gendernyi analiz sytuatsii v Ukraini: ohliad vtorynnykh danykh 29 bereznia 2022 r.* [Operational gender analysis of the situation in Ukraine: review of secondary data March 29, 2022]. Retrieved from: https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2022-05/UNWomen_BRIEF_A4_2022_UKR-1.pdf [in Ukrainian].

- Popova, O.** (2020). Chynnyky neefektyvnosti sotsial'noi komunikatsii vymushenykh mihrantiv u pryjmaiuchomu suspil'stvi [Factors of inefficiency of social communication of forced migrants in the host society]. *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Seriya «Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspil'stva: metodolohiia, teoriia, metody»* – Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods", 44, 43–49. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2020-44-05> [in Ukrainian].
- Reavell, J., Fazil, Q.** (2016). The epidemiology of PTSD and depression in refugee minors who have resettled in developed countries. *Journal of Mental Health*, 26(1), 1–10. <https://doi.org/10.1080/09638237.2016.1222065> [in English].
- Renner, W., Salem I.** (2009). Post-traumatic stress in asylum seekers and refugees from Chechnya, Afghanistan, and West Africa: Gender differences in symptomatology and coping. *International Journal of Social Psychiatry*, 55(2), 99–108. <https://doi.org/10.1177/0020764008092341> [in English].
- Roberts, B., Makhshvili, N., Javakhishvili, J., Richardson, E.** (2017). Mental health care utilisation among internally displaced persons in Ukraine: results from a nation-wide survey. *Epidemiology and psychiatric sciences*, 28(1), 1–12. <https://doi.org/10.1017/S2045796017000385> [in English].
- Rohwerder, B.** (2016). *Women and girls in forced and protracted displacement (GSDRC Helpdesk Research Report 1364)*. Birmingham, UK: GSDRC, University of Birmingham. Retrieved from: <https://gsdrc.org/wp-content/uploads/2016/06/HDO1364.pdf> [in English].
- Schmidt, M., Kravic, N., Ehlert, U.** (2008). Adjustment to trauma exposure in refugee, displaced, and non-displaced Bosnian women. *Archives of Women's Mental Health*, 11(4), 269–276. <https://doi.org/10.1007/s00737-008-0018-5> [in English].
- Uvarova, O., Yasenovs'ka, M.** (2020). *Vnutrishnie peremischennia v Ukraini: urakhuvannia gendernoho komponenta v lokal'nykh politykakh* [Internal displacement in Ukraine: taking into account the gender component in local policies]. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Uvarova, O., Yasenovs'ka, M.** (2020). *Gendernyj vymir vnutrishn'oho peremischennia: svitovyj dosvid i sytuatsiia v Ukraini: metodychne kerivnytstvo* [The gender dimension of internal displacement: global experience and the situation in Ukraine: a methodological guide]. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Vallejo-Martín, M., Sánchez Sancha, A., Canto, J.M.** (2021). Refugee Women with a History of Trauma: Gender Vulnerability in Relation to Post-Traumatic Stress Disorder. *International Journal of Environmental. Research and Public Health*, 18(9). <https://doi.org/10.3390/ijerph18094806> Retrieved from: <https://www.mdpi.com/1660-4601/18/9/4806> [in English].
- Wolfensohn, G.** (2016). *Gender assessment of the refugee and migration crisis in Serbia and FYR Macedonia*. UN Women. Retrieved from: <http://www2.unwomen.org/-/media/field%20office%20eca/attachments/publications/country/serbia/gender%20assessment%20of%20the%20refugee%20and%20migration%20crisis%20in%20serbia.pdf?v=1&d=20160112T163308> [in English].
- World Health Organization: Mental health of refugees, internally displaced persons and other populations affected by conflict.* Retrieved from: http://www.who.int/hac/techguidance/pht/mental_health_refugees/en/ [in English].

Статтю надіслано до редколегії 07.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 29.08.2023 р.